

วัฒนธรรมชุมชน : เงื่อนไขความเข้มแข็งชุมชน/หมู่บ้าน

ผศ.ดร.สุรวดี ปัดโรสง*

คำนำ

การให้ความสนใจศึกษาชุมชน/หมู่บ้านไทยก่อกำเนิดอย่างเป็นรูปธรรมจริงจังนั้นหากนับเวลาแล้วก็คงย้อนไปเมื่อประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา อันเป็นจุดตัดของเวลาที่การพัฒนาประเทศตามแนวนโยบายโลกหรือการพัฒนาแบบทันสมัยอย่างตะวันตกส่งผลกระทบต่อเชิงลบหลายด้านต่อสังคมไทย ซึ่งรวมทั้งชุมชน/หมู่บ้านด้วย นักวิชาการและนักพัฒนาทั้งฝ่ายรัฐและเอกชนต่างออกมาให้ความเห็นว่าภาวะเช่นนี้ชุมชน/หมู่บ้านไทยกำลังตกอยู่ในภาวะล่มสลาย ดังนั้นจำเป็นต้องแก้ปัญหาอย่างจริงจังและโดยเร็ว ผลกระทบนี้ทำให้มีการศึกษาชุมชน/หมู่บ้านเพื่อตอบปัญหาการพัฒนา/การสร้างเสริมความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน/หมู่บ้าน โดยนักวิชาการและนักพัฒนาหลายแนวทางด้วยกัน และแนวทางหนึ่งที่ดีกว่ามีการศึกษาอย่างเป็นระบบและรูปธรรมคือแนววัฒนธรรมชุมชน และด้วยความสำคัญ of แนวทางดังกล่าว บทความนี้จึงพยายามนำเสนอเพื่อตอบคำถามว่า อะไรคือวัฒนธรรมชุมชนและส่งผลต่อความเข้มแข็งชุมชนอย่างไร

จุดกำเนิดของแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมชุมชน

ผลจากการพัฒนาเน้นการสร้างสังคมไทยให้มีความทันสมัย มีความก้าวหน้า ทางเศรษฐกิจและสังคมการเมือง เชกเช่นเดียวกันกับตะวันตกส่งผลให้เกิดภาวะความแตกต่างระหว่างเมืองและชนบท มีช่องว่างระหว่างคนรวยและคนจน เกิดสลัมในเมือง ภาคอุตสาหกรรมกับเกษตรกรรมไม่เกื้อหนุนกันและกันหากแต่กลับเป็นตรงกันข้ามกันคือภาคอุตสาหกรรมดึงเอาแรงงานราคาถูกมาจากภาคเกษตรกรรม นั่นคือชาวไร่ชาวนาที่หึงหอนาเข้าทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ทำนาทำไร่เปลี่ยนแปลงเป็นระบบการผลิตแบบใหม่เพื่อผลิตข้าวและพืชผลสนองต่อความต้องการตลาดโลก แต่ราคาข้าวและผลผลิตทางเกษตรกรรมก็ตกต่ำ เพราะเป็นสินค้าที่ขาดอำนาจต่อรองและตกอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของระบบการค้าโลกที่วางกับดักไว้อย่างแยบยล ฉะนั้นชาวบ้านในชุมชน/หมู่บ้านชนบทจึงตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบและอ่อนแอ สภาพความเป็นชุมชน/หมู่บ้านแทบล่มสลาย

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ผลกระทบดังกล่าวข้างต้นทำให้มีนักวิชาการ และนักพัฒนาด้านชุมชน/หมู่บ้าน เสนอแนวคิดและหลักการซึ่งชัดเจนมาก เมื่อประมาณ พ.ศ. 2525 อันเป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาชุมชน เพื่อเบียดแทรก/แข่งขันกับการพัฒนาเมืองตาม กระแสความทันสมัย ชุมชน/หมู่บ้านถูกเสนอให้ ความสนใจว่าเป็นคำตอบสุดท้ายของการพัฒนา นักวิชาการที่พูดถึงเรื่องนี้เป็นคนแรก ๆ ได้แก่ ดร.เสรี พงศ์พิศ ได้ชี้ให้เห็นการกลับไปสู่ความเป็นมาแบบรากเหง้า (back to the root) และนักวิชาการอีกท่านหนึ่งคือ ดร.กาญจนา แก้วเทพ ซึ่งก็ได้ชี้ให้เห็นความสำคัญ ของชุมชน/หมู่บ้านไปในทางเดียวกันว่าชุมชน/หมู่บ้าน เป็นฐานสำคัญของการพัฒนาโดยเฉพาะการเริ่ม พัฒนาต้องเริ่มจากวัฒนธรรมชุมชน เพราะเป็น ปรากฏการณ์ที่แข็งแกร่งที่สุดของชุมชน/หมู่บ้าน กล่าว คือหากชุมชน/หมู่บ้าน มีวัฒนธรรมที่เข้มแข็งเป็น ของตัวเอง การพัฒนาชุมชน/หมู่บ้านก็ประสบผล สำเร็จ เมื่อชุมชน/หมู่บ้านมีความเข้มแข็ง สังคมภายนอกก็ไม่สามารถเปลี่ยนได้ แนวคิดของนักวิชาการ ดังกล่าวประสานสอดคล้องกับนักปฏิบัติที่คลุกคลีคร่ำ หวดดกับการพัฒนาชุมชน/หมู่บ้านอย่าง นิพนธ์ เทียนหาร ที่เห็นว่าชาวบ้านมีวัฒนธรรมตกทอดมา เป็นประวัติศาสตร์ของตนเอง เป็นแก่นแกนของความ เป็นคน ทำให้ชุมชน/หมู่บ้านอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนได้ มาเป็นเวลานาน นอกจากนี้ นักพัฒนาอย่าง บำรุง บุญปัญญา เห็นว่าวัฒนธรรมชาวบ้านมีความอิสระ จากชนชั้นกลาง และมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่ผูก พันกับธรรมชาติ หากสลัดการพึ่งพาระบบทุนนิยม

เศรษฐกิจแบบการตลาดได้ก็มีความเป็นตัวของตัวเอง มีระบบเศรษฐกิจที่พอเพียงกับตน

นักวิชาการคนสำคัญที่อยู่ในสำนักหรือแนว ทางวัฒนธรรมชุมชน/หมู่บ้านคือ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่มองว่าพัฒนาการของระบบ ทุนนิยมที่เข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมนั้นได้ทำลายชุมชน ด้วยการแย่งชิงเอาส่วนเกินจากชุมชนไป อันเป็นผล ทำให้ชุมชน/หมู่บ้านอ่อนแอ ทางออกของชุมชนจึง ต้องอาศัยวัฒนธรรมชุมชนเป็นทุนให้คงอยู่กับ สถาบันหลัก ใช้วัฒนธรรมหรือฟื้นความเข้มแข็งชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540) นอกจากนี้ ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ ได้ทำการศึกษา วิจัยเรื่อง ทำเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย ท่ามกลางการ ปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม ซึ่ง ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เขียนไว้ในคำนำ ของหนังสือเล่มนี้ว่า งานของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ อยู่ในสำนักวัฒนธรรมเช่นกัน ดังข้อความว่า "ข้าพเจ้ามีแนวคิดอยู่ในสำนักวัฒนธรรมเช่นเดียวกับ ท่านศาสตราจารย์ยศ" (ยศ สันตสมบัติ, 2539 : 12) ที่เป็นเช่นนั้นเพราะงานการศึกษาเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ ประการหนึ่งในบรรดา 2 ข้อคือ ต้องการแสดงให้เห็นว่าชุมชนชาวนา/หมู่บ้าน ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลง แล้วได้ปรับตัวเพื่อหาทางออกซึ่ง วัฒนธรรมชุมชน กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญประการ หนึ่งที่ชุมชนนำมาใช้สำหรับเป็นฐานในการปรับองค์กร และสถาบันทางสังคมเพื่อแก้ไขปัญหา

แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนเกิดขึ้นใน สังคมไทยเมื่อชุมชน/หมู่บ้านพบกับสถานการณ์ วิฤติ แม้แต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่ง

ชาติฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540 - 2544 ก็ได้กำหนดเป้าหมายไว้ว่าจะแก้ไขวิกฤตินี้โดยระบุว่าจะทำให้ชุมชนพึ่งตนเองให้ได้ โดยการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน/หมู่บ้าน ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นว่าแนวคิดนี้มีความสำคัญชัดเจนเพราะได้รับการนำเสนอจากทั้งภาคนักวิชาการและนักปฏิบัติดังกล่าว

วัฒนธรรมชุมชน/หมู่บ้านคืออะไร

มีคำสามคำที่ต้องทำความเข้าใจ ณ ตรงนี้ก่อนคือ วัฒนธรรม/ชุมชน/หมู่บ้าน ซึ่งผู้เขียนจะเขียนถึงในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกหมายถึงว่าเป็นวัฒนธรรมของชุมชนอันเป็นชุมชนที่อาจมีพื้นที่ทางกายภาพ เช่น หมู่บ้านหรือชุมชนที่มีพื้นที่ทางสังคม (social space) เช่น กลุ่มคนเลี้ยงปลาตุก ซึ่งอาจอยู่หลายหมู่บ้านแต่มีการติดต่อ มีการทำงานร่วมกันเป็นสังคมเดียวกันจนกลายเป็นชุมชนไป

วัฒนธรรมคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ผู้เขียนมองว่าวัฒนธรรมคือสิ่งที่สังคมสร้างขึ้นมา เป็นหนึ่งในบรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์พึงสร้าง วัฒนธรรมเป็นทั้งเชิงวัตถุ เช่น บ้าน รถ หรือประดิษฐกรรมใด ๆ เป็นอุปกรณ์ชีวิตที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเพื่อประโยชน์ใช้สอยและวัฒนธรรมเชิงอวัตถุ อันเป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้ วัฒนธรรมซึ่งในที่นี้จะให้ความสนใจเฉพาะวัฒนธรรมเชิงอวัตถุหรือจับต้องไม่ได้

วัฒนธรรมดังกล่าวนี้ได้แก่ ระบบความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้ ระเบียบกฎเกณฑ์ กติกา ธรรมเนียมประเพณี พิธีการ แบบแผนความประพฤติ และการปฏิบัติที่ชุมชน/หมู่บ้านได้การสร้าง สะสมและสืบทอด (ผลิตซ้ำ) มาเป็นระยะเวลายาวนาน อันเป็น

การยืนยันหรือพิสูจน์ได้ว่าเป็นประโยชน์สำหรับใช้สอยสำหรับชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543)

วัฒนธรรมเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและสิ่งของ (สรรพสิ่ง) ความสัมพันธ์นี้เมื่อทำซ้ำก็จะกลายเป็นแบบแผน ซึ่งนั่นคือเกิดโครงสร้างหรือสถาบันทางสังคมนั่นเอง และการจะทำให้สังคมดำรงความเป็นสถาบันได้ เช่นชุมชน/หมู่บ้าน สังคมได้สร้างระเบียบทางสังคม (social order) เพื่อการควบคุม อันเป็นการสร้างจากระบบความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าว เพื่อประโยชน์แห่งการคงอยู่ของสังคมและสิ่งนี้อีกนัยหนึ่งก็คือวัฒนธรรมนั่นเอง

ลักษณะของวัฒนธรรมชุมชน/หมู่บ้าน

อันที่จริงแล้วสถานการณ์ดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชน/หมู่บ้านมีลักษณะเป็นองค์รวม (holistic) และเป็นพลวัต (dynamic) นั่นคือ วัฒนธรรมในแต่ละมิติแต่ละส่วนจะเชื่อมโยงภายในระหว่างกันและกับระบบภายนอกเป็นเนื้อเดียวกันอย่างแยกไม่ออก และมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตามบริบทและเวลา แต่เพื่อสะดวกสำหรับการศึกษา ผู้เขียนขอแยกออกมามองเป็นประเด็น ๆ ดังนี้

1. วัฒนธรรมที่เป็นระบบความสัมพันธ์และแบบแผนความประพฤติปฏิบัติ ความสัมพันธ์นี้เกิดขึ้นภายใต้โครงสร้างสังคมหมู่บ้านที่มีความเป็นชนชั้นน้อย มีความใกล้ชิด มีความเป็นพี่เป็นน้องสูง คนแทบรู้จักกันหมด ฉะนั้นความสัมพันธ์ที่เป็นวัฒนธรรมของคนในชุมชนหมู่บ้านจึงมีลักษณะเป็นแนวราบและอุปถัมภ์ค้ำจุนกันและกัน กล่าวคือ คนอยู่รวมกันโดยไม่มีลำดับชั้นทางสังคม ไม่ทำให้เกิดช่องว่างหรือระยะห่างกันทางสังคม ทำให้เกิดความใกล้ชิด และ

นำไปสู่การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน จนสามารถทำให้เกิดการอุปถัมภ์ค้ำจุนกันโดยหวังให้พวกเดียวกันได้รับประโยชน์และความสุข การอุปถัมภ์นี้ไม่ใช่เป็นการเล่นพรรคเล่นพวก หากแต่เป็นการเอื้ออาทรเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ซึ่งเป็นหลักคุณธรรมที่ชาวบ้านมีน้ำใจต่อกัน เป็นกฎเกณฑ์ การทำนั้นไม่ใช่ช่วยพวกตัวเองอย่างไรคุณธรรม เพราะการเอื้ออาทรคือการช่วยเหลือบนหลักการที่ถูกต้องตามหลักหรือค่านิยมที่เป็นบรรทัดฐานของสังคม ความสัมพันธ์แบบแนวราบนอกจากเกิดจากระบบสังคมที่ฐานะทางสังคมไม่แตกต่างกันแล้ว ระบบการเป็นเครือญาติ การนับถือกันเป็นเหมือนญาติพี่น้อง ยังเป็นระบบสังคมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แนวราบ และระบบความสัมพันธ์แบบนี้นอกจากทำให้เกิดระบบการอุปถัมภ์ดังกล่าวแล้ว ยังทำให้คนในชุมชน/หมู่บ้านติดต่อกันสัมพันธ์กันง่าย ไปมาหาสู่กันสะดวก มีความจริงใจและไว้วางใจกันในท้ายที่สุด

วัฒนธรรมที่อยู่ในรูปของความสัมพันธ์แบบสัมพันธ์แนวราบนอกจากปรากฏอยู่ในรูปขององค์กรอันเป็นโครงสร้างของสังคม หมู่บ้าน/ชุมชน ซึ่งมีขนาดใหญ่ แล้วยังปรากฏในองค์กรย่อยของหมู่บ้าน/ชุมชน ซึ่งแยกออกไปเป็น (ก) องค์กรทางศาสนา เช่น วัดหรือศาสนา องค์กรอื่น ๆ เป็นแหล่งรวมของคนในชุมชน/หมู่บ้านมาร่วมกันทำกิจกรรมสร้างความเป็นปึกแผ่น ผลิตซ์ทางความคิด ความเชื่อ คำสอนทางศาสนา รวมทั้งการสร้างสำนักชุมชน/หมู่บ้านด้วย (ข) องค์กรทางอาชีพเป็นสถาบันทางสังคมที่จัดตั้งหรือเกิดขึ้นจากความเป็นอาชีพ เช่น กลุ่มอาชีพเลี้ยงเบ็ดก็รวมกลุ่มกันเพื่อประโยชน์ใน

อาชีพตนเอง การเลี้ยงแบบตัวใครตัวมันทำให้ได้ผลไม่เต็มที่นัก เนื่องจากอาจต้องลงทุนสูง และขายได้ราคาต่ำ เสียเปรียบพ่อค้าคนกลางหรือนายทุนใหญ่ ด้วยข้อจำกัดหรือปัญหานี้ทำให้ผู้เลี้ยงเบ็ดในชุมชน/หมู่บ้านสำนึกร่วมกันว่าต้องช่วยกันร่วมมือกัน สำนึกว่าต้องร่วมมือกันนี้เป็นรากฐานทางวัฒนธรรมไทยที่สืบทอดกันมายาวนาน เป็นแกนหลักผลักดันคนมาร่วมกันโดยการคิद्यุทธศาสตร์หรือกลวิธีที่จะช่วยกันด้วยการร่วมมือในอาชีพของตน ในบางเรื่อง เช่น ร่วมซื้ออาหารเบ็ด หากต่างคนต่างซื้อเป็นการซื้อรายย่อยทำให้ราคาแพง หากรวมกันก็จะได้ส่วนลด หรือการขายไข่เบ็ด หากต่างคนต่างขาย พ่อค้าอาจกดราคาได้เพราะมีให้เลือกซื้อหลายราย ทำให้พ่อค้ามีอำนาจต่อรอง แต่หากรวมกันแล้วคนซื้อเท่ากับซื้อจากรายเดียว อำนาจการขายก็ตกอยู่กับผู้ขาย พ่อค้ากดราคาก็ทำลำบาก (ค) องค์กรสวัสดิการสังคม เช่น กลุ่มฌาปนกิจ ซึ่งรวมกลุ่มกันเพื่อประโยชน์ เมื่อคนในชุมชน/หมู่บ้านเสียชีวิต ทำให้ระบบความช่วยเหลือเป็นระบบสะดวก ง่าย และประหยัด เพราะมีระบบการบริหารการเงินอย่างดี และเตรียมการไว้ก่อน (ง) องค์กรทางด้านการศึกษาเป็นการรวมกลุ่มสะสมทุนเพื่อส่งเด็กนักเรียนในชุมชน/หมู่บ้านให้มีการศึกษาสูงขึ้นพบว่าในหลาย ๆ หมู่บ้านชาวบ้านได้ตั้งกองทุนให้เด็กเรียนดีได้มีโอกาสเรียนสูงขึ้น เพราะหากอาศัยเพียงทุนจากพ่อแม่คงไม่สามารถเรียนได้ เนื่องจากยากจนและ (จ) สถาบันทางการเงิน ชาวบ้านระดมทุนรวมกันในรูปแบบของสหกรณ์ออมทรัพย์ มีการบริหารโดยคณะกรรมการซึ่งเป็นคนในชุมชนทั้งหมด ทั้งนี้เพื่อเป็นทุนสำหรับการลงทุน เพื่อการ

ออมและสะสมทุนในรูปของดอกเบี้ยที่ผู้กู้ให้เป็นค่าตอบแทน

(2) วัฒนธรรมที่เป็นระบบความคิด ความเชื่อ เป็นวัฒนธรรมถูกสร้างขึ้นมาจากคนในชุมชน/หมู่บ้าน พวกเขาสามารถสร้างขึ้นตามระบบสังคมและบริบทของตนเอง นั่นคือ เป็นวัฒนธรรมชาวบ้านที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตน วัฒนธรรมเกี่ยวกับความเชื่อระบบความคิดนี้มักผูกโยงกับพิธีกรรมหรือระบบสัญลักษณ์ เช่น ชาวนาเชื่อว่าการทำนาจะให้ผลดีนั้นต้องมีเทพแห่งข้าวคือ แม่โพสพมาคุ้มครองข้าวในนาในไร่ ดังนั้นชาวนาจึงต้องทำพิธีเคารพ เช่น ไหว้ แม่โพสพ ก่อนที่จะลงมือทำนา ในไร่นาของตนเอง เราจะเห็นได้ว่า ความเชื่อนี้ ถูกสร้างโดยชุมชนเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชน และความเชื่อนี้จะดำรงอยู่ได้ต้องมีการสืบสาน ถ่ายทอด หรือผลิตซ้ำเพื่อยืนยันให้เห็นความมีประโยชน์ใช้สอยอยู่ ซึ่งกระบวนการดังกล่าวนี้ชาวบ้านมักทำผ่านพิธีกรรมซึ่งจะทำตามแก่อากาศ เช่น เมื่อเริ่มทำนาก็ทำพิธีไหว้แม่โพสพ หรือเอาข้าวจากลานขึ้นยุงฉางก็ทำบุญลานข้าวหรือเรียกขวัญข้าว และความเชื่อบางประการก็ทำในโอกาสพิเศษ เช่น ทำบุญขึ้นบ้านใหม่เพื่อเคารพต่อพระภูมิเจ้าที่ หรือทำบุญประจำปีของชุมชนเพื่อเป็นสิริมงคลสำหรับการดำเนินชีวิตในรอบปี โดยทำบุญขอให้เทพเจ้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ความคุ้มครองและอยู่รอดปลอดภัย

(3) ประเพณี เป็นวัฒนธรรมอันเป็นแนวปฏิบัติที่สืบทอดกันมายาวนานซึ่งชาวบ้านยึดถือต้องทำตามบรรพบุรุษ ซึ่งประเพณีส่วนใหญ่มีหลักการทางศาสนาหรือหลักปฏิบัติทั่วไปที่จำเป็นต่อชีวิตเป็น

ตัวกำกับอยู่ เช่น บางชุมชน/หมู่บ้านที่เป็นชาวพุทธก็มีประเพณีแห่เทียนเข้าพรรษาทั้งนี้เพื่อเป็นการกระชับให้คนทำบุญโดยเฉพาะนำเทียนไปถวายวัด ก่อนที่พระจำพรรษาซึ่งจำเป็นสำหรับการทำกิจของสงฆ์ เป็นต้น

(4) ความรู้ของชุมชน/หมู่บ้าน ถูกชาวบ้านผลิตมาเพื่อสร้างสรรชุมชน/หมู่บ้านให้สามารถดำรงอยู่ได้ ซึ่งความรู้นี้จะเชื่อมโยงสัมพันธ์กับทุกมิติของชุมชนเพราะความรู้จะเป็นตัวขับเคลื่อนชุมชนอย่างวิเศษ คือ ความรู้เป็นตัวกำหนดหรือสร้างชีวิตชุมชน/หมู่บ้าน ความรู้เป็นความรู้เกี่ยวกับการทำมาหากิน เช่นความรู้เกี่ยวกับการทำนา ความรู้เกี่ยวกับยารักษาโรค (สมุนไพร) ความรู้ทางสังคมวัฒนธรรม ทรัพยากร สภาพแวดล้อม ภูมิศาสตร์ ตลอดจนความเชื่อประเพณีและหลักคำสอนทางศาสนาระบบความรู้จะมี เกิด ดำรงอยู่เพื่อประโยชน์สำหรับชุมชน/หมู่บ้าน ได้นั้นต้องมีกระบวนการสร้าง/ผลิตซ้ำ/ถ่ายทอด/ใช้สอย/แพร่กระจาย และการปรับปรุงประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

(5) ภูมิปัญญา เป็นความรู้ที่ชุมชนสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นความรู้ประจำแผ่นดินประจำถิ่นมีเอกลักษณ์หรือลักษณะเฉพาะ สะท้อนความเป็นท้องถิ่นของตัว แต่อาจนำไปใช้แห่งอื่นได้หากประยุกต์ใช้ถูกต้องเหมาะสม ภูมิปัญญาต้องอาศัยปราชญ์หรือผู้รู้หรือผู้เชี่ยวชาญของชุมชนเป็นผู้สร้างสรร สืบทอด/กระจาย/ผลิตซ้ำ ชุมชน/หมู่บ้านตระหนักถึงคุณค่าของภูมิปัญญาว่ามีความจำเป็นสำหรับการดำรงอยู่ของชุมชน/หมู่บ้านมาตั้งแต่เดิม ซึ่งมีการสืบทอดกัน

มาอย่างไม่ขาดสาย มีการปรับปรุงภูมิปัญญาให้เหมาะสมกับการเวลาที่เปลี่ยนแปลงไป ตลอดจนสามารถผสมผสานกับภูมิปัญญาหรือความรู้จากนอกชุมชนอีกด้วย

(6) คุณธรรมก็เช่นเดียวกันกับความรู้ที่เกี่ยวข้องกับทุกมิติของชีวิตในชุมชนหมู่บ้าน คุณธรรมเป็นตัวกำกับพฤติกรรมทั้งหมดของคน คุณธรรมหลายประการสอดคล้อง/มาจากคำสอนทางศาสนา ระบบคุณธรรมเป็นสิ่งที่ยอมรับร่วมกันว่าเป็นหลักการทำให้ส่วนรวมอยู่ร่วมกันได้ หากขาดคุณธรรมแล้วสังคมจะเกิดความวุ่นวาย ไร้ระเบียบ คุณธรรมที่สำคัญของชุมชน/หมู่บ้านได้แก่ (ก) สัจจะ เป็นความจริงใจ ยึดมั่นในความจริงความถูกต้อง ผู้ที่มีสัจจะต้องเป็นคนที่พูดจริงทำจริง คนมีสัจจะ ทำให้เกิดความเชื่อถือไว้วางใจ เป็นคนไม่คดโกง เป็นที่พึ่งสำหรับการทำงานเพื่อส่วนรวมได้ ไม่ทำให้ตนเองครอบครัวและชุมชน/หมู่บ้านเกิดความเสียหาย (ข) ความเอื้ออาทร เป็นสิ่งมีคุณค่ามากในชุมชน/หมู่บ้านไทย เป็นคุณธรรมสำคัญที่ทำให้ส่วนรวมของชุมชน/หมู่บ้านอยู่ได้ ความเป็นหนึ่งเดียวของชุมชน/หมู่บ้านเกิดจากการช่วยเหลือกันแบบร่วมด้วยช่วยกันอย่างเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และช่วยแบบไม่หวังผลตอบแทนสำหรับตนเอง หากแต่ให้ความช่วยเหลืออย่างไม่มีเงื่อนไข ช่วยเพื่อคนอื่นได้ดี และพันธุภักดิ์ ซึ่งถือเป็นคุณธรรมระดับสูง และปรากฏอยู่เป็นรากฐานของชุมชนไทยที่สืบทอดกันมายาวนาน ดังเห็นร่องรอยจากการช่วยเหลือกันแบบเป็นประเพณี เช่น งานบวช งานศพ งานแต่งงานหรือแม้แต่ลงแขกหรือเอาแรง เป็นต้น (ค) ความไว้วางใจกันและกัน

เป็นความเชื่อในคุณงามความดีของคนในชุมชน/หมู่บ้านระหว่างกัน เป็นการมองคนในแง่ดี ทศวรรษนี้มีแล้วจะนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างไม่หวาดระแวง อันเป็นการไม่มีอคติระหว่างกัน คุณธรรมข้อนี้เป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับสังคมประชาธิปไตย กล่าวคือการไว้วางใจกัน เป็นทักษะของการให้เกียรติมนุษย์เคารพในศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ อันเป็นหนทางนำไปสู่การมีชีวิตแบบสันติต่อไป และ (ง) มีสำนึกแห่งความเป็นชาวบ้าน/ชาวนา อันเป็นความสำคัญต่อการมีวิถีชีวิตที่มีการสืบเนื่องยาวนานอยู่ในจิตวิญญาณ กลายเป็นวิถีชีวิตแบบชาวนา/ชาวบ้าน ที่หวงแหนทรัพยากร/แหล่งทำกินที่นาที่สวน/จารีตประเพณีวิถีปฏิบัติของชุมชนในหมู่บ้าน/ความเป็นชาวนาทำให้รู้สึกมั่นคงทางการเป็นอยู่ นั่นคือ อยางไรชาวนาก็มีข้าวไว้กิน มีทุนของชีวิตอยู่กับตัวเองคือที่นา น้ำ (ฝน และชลประทาน) และความรู้ในการทำนา มีความภาคภูมิใจต่อชุมชนและพร้อมปกป้องชุมชน/หมู่บ้านหากมีอันตราย

วัฒนธรรมในฐานะเป็นเงื่อนไขความเข้มแข็งชุมชน

ดังได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่าการศึกษาชุมชนตามแนวที่สำนักวัฒนธรรมได้ชี้ให้เห็นว่ากระแสทุนนิยมทำลายชุมชน/หมู่บ้านจนเกิดความอ่อนแอเกือบทั่วทุกแห่ง การฟื้นฟูชุมชน/หมู่บ้านให้เข้มแข็งได้นั้นก็ต้องอาศัยวัฒนธรรมเป็นฐานสำคัญเพราะเป็นรากแก้วที่ยังลึก สำหรับชุมชน/หมู่บ้านนั้น นั่นคือวัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชน/หมู่บ้านที่ถูกสร้างมาโดยตนเองและเพื่อตนเอง ย่อมเป็นภูมิคุ้มกันที่แน่นหนามั่นคง ชุมชน/หมู่บ้านมิได้อยู่โดดเดี่ยว หากแต่สัมพันธ์กันทั้งระบบชุมชนใกล้เคียงและห่างไกล

หลายระดับและหลายมิติ ย่อมเป็นธรรมดาที่ต้องได้รับผลกระทบทั้งทางบวกและทางลบ การรับมือกับผลกระทบไม่ว่าจะเป็นการผสมผสาน/การสร้างเสริมและการกลั่นกรองในการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรม ล้วนแล้วแต่เป็นกระบวนการสร้างความเข้มแข็งชุมชนในมิติทางวัฒนธรรม ชุมชนใดจะมีความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมนั้น ต้องเป็นชุมชนที่มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ไม่ถูกครอบงำ (hegemony) โดยวัฒนธรรมอื่น ๆ จนต้องพึ่งพาชุมชนอื่น ในที่สุดและการมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง เพื่อชุมชนมีความเข้มแข็งนั้นต้องอาศัยเงื่อนไขทางวัฒนธรรมดังต่อไปนี้

1) การสืบสานวัฒนธรรมมาระยะยาวนาน เป็นกระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายเพื่อรักษาบำรุง พร้อมกับพัฒนาไปขณะเดียวกัน การสืบสานนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องของการเล่าขานหรือเล่าสู่กันฟังหากแต่กระทำให้ผ่านวิถีชีวิตของคนในชุมชน/หมู่บ้าน ไม่ว่าจะผ่านในด้านการรื่นเริง การแสดงศิลปวัฒนธรรม การทำมาหากิน การจัดระเบียบทางสังคม ซึ่งเป็นกระบวนการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมที่สะท้อนการช่วงชิง/พื้นที่ทางวัฒนธรรมชุมชน/หมู่บ้าน

2) คนในชุมชน/หมู่บ้านคิดถึงประโยชน์ส่วนรวมหรือเอารุระของชุมชน/หมู่บ้านมีความรับผิดชอบช่วยเหลือส่วนรวม ไม่นิ่งดูดาย ช่วยด้วยความสมัครใจ/เต็มใจ เสียสละเวลาและทรัพย์สินให้กับส่วนรวม เพื่อนำไปก่อเกิดประโยชน์ทั้งเฉพาะหน้าและระยะยาว

3) ความเป็นคนชุมชน/หมู่บ้าน เป็นสำนึกว่าตนมาจากชุมชน/หมู่บ้านใด เป็นความสำนึกที่

สะท้อนความรักความผูกพันห่วงเห่น เป็นเจ้าของชุมชน/หมู่บ้าน สำนึกนี้หากมีแล้วจะนำพาให้ทำประโยชน์ไม่ทิ้งชุมชน รักใคร่ปรารถนาดี และเสียสละเพื่อส่วนรวม

4) ภูมิปัญญาและความรู้ของชุมชน/หมู่บ้าน ถือเป็นทุนทางสังคมที่เกื้อหนุนความเป็นชุมชน/หมู่บ้านพื้นที่ นั่นคือ ชุมชนมีความรู้/ภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ เป็นของตนเองอันได้แก่ เศรษฐกิจ การเมือง ศาสนา ศิลป ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ทั้งหมดนี้ต้องมีระบบความรู้เป็นของชุมชน ซึ่งประกอบด้วยสาระหรือเนื้อหา กระบวนการเรียนรู้ ถ่ายทอด การปรับ การแพร่กระจาย และการประยุกต์ใช้อย่างเหมาะสม ตัวภูมิปัญญา/ความรู้ ถูกสร้างขึ้นและมีอำนาจสามารถกำหนด/สร้างอัตลักษณ์ของสรรพสิ่งในชุมชนได้เมื่อความรู้นั้นมีภาคปฏิบัติการสร้างวาทกรรม (discourse formation) ต่าง ๆ กล่าวคือ ความรู้เป็นตัวการอยู่เบื้องหลังของการสถาปนาความจริง ดังนั้นการจะเปิดเผยให้เห็นว่าสรรพสิ่งที่ถือว่าเป็นความจริงดำรงอยู่นั้นเกิดขึ้นมาได้อย่างไร ฉะนั้นความรู้/ภูมิปัญญาในชุมชน/หมู่บ้านจึงสามารถกำหนดอัตลักษณ์ของความเข้มแข็งชุมชน/หมู่บ้าน โดยมีสถาบันกฎเกณฑ์ กติกา ระเบียบถือบังคับ พิธีกรรมเป็นตัวเชื่อมโยงความรู้กับการปฏิบัติของสถาบันเชิงวินัย (disciplinary institution) และระบบคุณค่า เพื่อสถาปนาความเป็นตัวตนชุมชน (identity)

5) ความมีวิสัยทัศน์ของชุมชน/หมู่บ้าน อันเป็นความสามารถที่มองเห็นปัญหาและแนวทางแก้ปัญหาในตนเอง ทำให้ไม่เกิดวิกฤติหรือความอ่อนแอเพราะสามารถแก้ปัญหาได้ทันทั้งที่

6) คุณธรรมที่คนในชุมชน/หมู่บ้านยึดถือ เป็นแนวปฏิบัติในการดำรงชีวิต อันได้แก่สัจจะความจริงใจ ยึดมั่นในความเป็นธรรมถูกต้อง เมตตาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ คุณธรรมเหล่านี้เป็นรากฐานของการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน/หมู่บ้าน ซึ่งปรากฏในทุกมิติของวิถีชีวิต เช่น การเก็บของจากป่ามาเป็นอาหารก็เก็บแต่พอกิน และแบ่งเพื่อนได้ด้วย ทั้งนี้เพื่อรักษาหวงแหนทรัพยากรและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เพื่อนบ้านด้วยกัน

7) ระบบความสัมพันธ์แบบพี่แบบน้อง อันเป็นความสัมพันธ์แบบแนวราบ ไม่มีความแตกต่างทางชนชั้น แต่มีความใกล้ชิด ช่วยเหลือเกื้อกูลกันบนฐานของความปรารถนาดีต่อกันและกันอย่างไม่มีผลประโยชน์ เป็นตัวกำกับหรือแอบแฝง ความสัมพันธ์แบบนี้ก่อให้เกิดพันธะ ความผูกพัน สามัคคีร่วมแรงร่วมใจกัน ความเป็นปึกแผ่น เป็นพลังแห่งชุมชนที่สามารถสร้างสรรค์พัฒนาดำรงอยู่ของชุมชน/หมู่บ้านด้วยสันติและสงบสุขตลอดมา

ระบบความสัมพันธ์แบบนี้ทำให้เกิดการรวมกลุ่มกันตามอาชีพหรือกิจกรรมที่สนใจร่วมกัน กลุ่มที่เกิดขึ้นในชุมชน/หมู่บ้าน ไม่ใช่เกิดขึ้นจากฐานของผลประโยชน์ที่เรียกว่ากลุ่มผลประโยชน์แบบตะวันตก อันเป็นองค์กรทางสังคมมีเหตุแห่งการเกิดแตกต่างกัน กลุ่มแบบตะวันตก พร้อมจะเกิดการแตกแยกขัดแย้งกันได้เสมอเมื่อผลประโยชน์ขัดกันหรือต่อรองแล้วได้ไม่เป็นไปตามแต่ละฝ่ายในกลุ่มต้องการ สำหรับกลุ่มชุมชน/หมู่บ้านนั้น ไม่มีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้องเป็นเบื้องต้น หากแต่เกิดจากความเป็นคนที่มีความสัมพันธ์แนวราบ สนิทสนม

รู้จักกันเป็นการส่วนตัวมาก่อนความขัดแย้งในกลุ่ม เมื่อเกิดขึ้นก็สามารถแก้ไขโดยการพูดคุยเพื่อให้สภาพของความสัมพันธ์แบบแนวราบคงอยู่ ซึ่งไม่เหมือนกับกลุ่มแบบสังคมตะวันตกที่ต้องเจรจาต่อรอง ประนีประนอม และขัดแย้งในที่สุด

8) คนในชุมชน/หมู่บ้านตระหนักในคุณค่าวัฒนธรรมชุมชนว่ามีคุณประโยชน์ในการดำรงชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมที่เป็นความรู้/ภูมิปัญญา /ประเพณี /ระเบียบ / กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่สั่งสมกันมานาน ล้วนแล้วแต่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชน/หมู่บ้านที่สามารถนำมาใช้ในชีวิตจริงได้อย่างดี และประสบผลสำเร็จ

9) ความสามารถในการปรับตัวและประสานกับวัฒนธรรมภายนอกอย่างเหมาะสมคือรับมาโดยกระบวนการเรียนรู้อย่างแยบคาย รู้เท่าทันไม่ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ รับเอาประสบการณ์ความรู้ใหม่ ๆ มาใช้เพื่อให้ชุมชนเลือกมาบูรณาการกับของเดิมอย่างกลมกลืน ซึ่งการทำเช่นนี้ได้เน้นชุมชนต้องพร้อมเปิดใจกว้างยอมรับการเปลี่ยนแปลงซึ่งเป็นสภาพความเป็นจริงของวัฒนธรรมที่มีสภาพพลวัตอยู่เสมอ อันเป็นความไม่อนุรักษ์นิยมจนเกินเหตุของชุมชน ซึ่งหากเป็นเช่นนั้นแล้วคงอยู่ไม่ได้ในสังคมยุคโลกาภิวัตน์

กล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมชุมชน/หมู่บ้าน เป็นความรู้ที่มีการศึกษาวิจัยกันอย่างชัดเจน จนเกิดสำนักวัฒนธรรมชุมชนที่เชื่อว่าวัฒนธรรมเป็นปัจจัยที่สำคัญในอันที่จะรื้อฟื้นให้ชุมชนเข้มแข็งหลังจากถูกทำลายหรือทำให้อ่อนแอเนื่องจากการเข้ามาของการพัฒนาแบบทันสมัย/ระบบเศรษฐกิจแบบทุน

บรรณานุกรม

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). *วัฒนธรรมไทยกับขนบการเปลี่ยนแปลงสังคม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ยศ สันตสมบัติ. (2539). *ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย : ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม*. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ). (2543). *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนการทัศน์และนโยบาย*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.